

Безсполучникові складнопідрядні речення в сучасній українській мові

Статтю присвячено безсполучниковим складним конструкціям сучасної української мови. Зокрема, у ній комплексно досліджено безсполучникові складнопідрядні речення, зацентовано увагу на специфіці їхньої формально-граматичної та семантико-синтаксичної організації. Визначено характерні ознаки, що уможливають зарахування тих чи тих безсполучникових конструкцій до складнопідрядних, констатовано, що найпосутнішою із цих ознак постає односпрямованість синтаксичного зв'язку між предикативними частинами, яка й маркує одну частину як головну, а іншу – як підрядну. Наголошено на спільних і відмінних рисах сполучникових та безсполучникових складнопідрядних речень, виявлено безсполучникові складнопідрядні речення, співвідносні й не співвідносні зі сполучниковими. Схарактеризовано формально-граматичні й семантико-синтаксичні різновиди аналізованих речень.

Ключові слова: безсполучникове складнопідрядне речення, головна частина, підрядна частина, односпрямований синтаксичний зв'язок, прислівний підрядний зв'язок, приреченнєвий підрядний зв'язок

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із дискусійних питань теорії складнопідрядних речень постає проблема засобів зв'язку предикативних частин – структурних компонентів цих речень. Більшість синтаксистів другої половини ХХ – початку ХХІ ст. обстоює думку, що характерною ознакою складнопідрядних і складносурядних речень є сполучникове або сполучно-слівне поєднання їхніх предикативних частин, а безсполучникові складні конструкції становлять окремий тип складних речень [1; 2; 6; 7; 10; 15; 16; 18; 19]. Водночас дехто з мовознавців усі складні речення поділяє на складнопідрядні й складносурядні, трактуючи безсполучникові утворення як їхні різновиди з пропущеними сполучниками [3, с. 283, 308; 5, с. 190, 256; 9, с. 41–85; 12, с. 330; 14, с. 31; 17, с. 68–118 та ін.]. Однак ще О. М. Пешковський наголошував, що в безсполучникових реченнях усе залежить від того, «наскільки значення тієї чи тієї інтонації тотожне значенню тієї чи тієї групи сполучників» [11, с. 470]. Він визначив три типи інтонації, які відповідають трьом типам сполучників: причиновим, пояснювальним, єднальним. Два перших інтонаційних типи безсполучникових конструкцій учений зараховує саме до складнопідрядних речень. Думку про можливість безсполучникового поєднання предикативних частин складнопідрядних речень у наш час розвинув І. Р. Вихованець. Спираючись на розроблені ним засадничі принципи функційно-категорійної граматики, учений наголошує, що «визначальні для складних речень сурядний і підрядний зв'язки поширюються на сполучниковий і безсполучниковий різновиди цих конструкцій» [4, с. 304]. «Належність деякої частини безсполучникових конструкцій до складносурядних і складнопідрядних речень визначається типом синтаксичного зв'язку – сурядним і підрядним, які виявляють тотожні синтаксичні властивості як у сполучникових, так і безсполучникових складних реченнях» [4, с. 348]. Отже, за І. Р. Вихованцем, складнопідрядні речення репрезентовані не лише сполучниковими, а й безсполучниковими конструкціями. Такий підхід до потрактування лінгвістичної сутності складнопідрядних речень, на нашу думку, найпереконливіший та найумотивованіший, адже вибудовано його в одній логічній площині – ці речення виокремлені на основі підрядного синтаксичного зв'язку, що пов'язує їхні предикативні частини.

Мета статті – розширити відомості про безсполучникові складнопідрядні речення та схарактеризувати їхні типи.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Важливою ознакою, що відіграє посутню роль у диференціації основних типів синтаксичних зв'язків і, відповідно, основних типів складних речень, править напрямок синтаксичної залежності. Підрядний зв'язок, указуючи на підпорядкованість залежного компонента опорному, є односпрямованим, він структурує складнопідрядні речення, у яких виокремлюють граматично незалежну головну і граматично підпорядковану їй підрядну частини. Типовими виявами складнопідрядних речень є сполучникові або сполучнослівні конструкції, проте можливе й безсполучникове поєднання головної і підрядної частин. І. Р. Вихованець зараховує до складнопідрядних речень незначну частину безсполучникових конструкцій, які ґрунтуються на валентному потенціалі компактної групи предикат-

них слів [4, с. 322]. Опорними в них постають дієслова мовленнєвої, мисленнєвої діяльності, сприймання, відчуття, ствердження тощо, окремі предикативи та фразеологічні сполучення з таким самим значенням: *Я готовий кричати щосили, надриваючи голос свій: Не потрібні людині крила, Серце й розум потрібні їй!* (В. Симоненко); *Учора, як між сосон догоряв мій день домашніх клопотів, я думав: життя – занадто довге задля нас* (В. Стус); *Я знаю: слабкість – це одна з диверсій* (Л. Костенко); *[Кращого краю, здається, немає, Але щоразу тривога проймає,] І розумієш: все менше на світі Світлих озер, що подібні на Світязь* (М. Луків); *Іван Оскарович відчув: щось не виходить* (Олесь Гончар); *Бачить – звівся з бур'яну чоловік, хотів щось сказати та й знову повалився в траву* (Г. Тютюнник); *З вікна видно: біля воріт зупинилася машина; Ми, бачте, уклали з татком угоду: ця дача ціле літо належить мені одному* (Любка Дереш). Більшість безсполучникових складних речень із валентно зумовленою підрядною частиною співвідносна зі сполучниковими, пор.: *В «Автобіографії» [Михайло Грушевський] наголошував, що вже тоді знав: його майбутньою професією буде українознавство...* (Н. Янкова) – *В «Автобіографії» Михайло Грушевський наголошував, що вже тоді знав, що його майбутньою професією буде українознавство*. Однак безсполучникові конструкції порівняно зі сполучниковими характеризуються низкою обмежень щодо опорних слів. І. М. Кручиніна відзначає насамперед такі: у ролі слів, із якими поєднується друга частина, бувають здебільшого дієслова в особовій формі та предикативні прислівники, зрідка можливі інфінітиви та віддієслівні іменники й прикметники, дієприкметників і дієприслівників у цій ролі не використовують зовсім; такі слова не можуть мати при собі заперечних часток чи інших елементів із заперечним значенням; повідомлення в другій частині має характер розповіді [13, с. 648].

Серед безсполучникових складнопідрядних речень із прислівними підрядними частинами валентного характеру можна виокремити й кілька специфічних різновидів, у яких усталення сполучника неможливе, тобто такі речення не співвідносяться зі сполучниковими. До них належать:

1) конструкції на взірць: *...вона тулиться до нього плечем, наче говорить: ти мій, мій, все це тебе не стосується, нікому тебе не віддам* (Олесь Гончар); *Але я зібрав би всіх титанів І сказав би, знявши капелюх: Я не буду вам співать пеанів І хвальбою лоскотати слух* (В. Симоненко). Вони подібні до текстових утворень із прямою мовою, проте їхня підрядна частина лише відтворює форму прямої мови, але в прямому сенсі такою не є;

2) конструкції, підрядна частина яких містить питальні частки та питальні слова: *Ви усі розумні та відверті, Тож скажіть по щирості мені: Хто й за що вам дарував безсмертя, Хто й за що продовжив ваші дні?* (В. Симоненко); *Питав себе: що є життя?* (П. Загребельний). Дехто з дослідників вважає, що такі питальні частки і слова посідають місце сполучників і безсполучниковий зв'язок наближається до сполучникового [8, с. 250]. Проте видається, що ближчі до істини вчені, які вбачають різницю між питальними частками й питальними словами та сполучниками. Вона полягає в тому, що частки й питальні слова функціонують у предикативній частині з певним семантико-граматичним навантаженням [6, с. 104] – акцентують питальну модальність підрядної частини, що підкреслено особливою інтонацією, а на письмі – уживанням двокрапки, а не коми між предикативними частинами та знака питання в кінці речення. Порівняйте з подібною конструкцією *Через перекладачів нас запитували, хто що уміє робити* (Л. Забашта), у якій займенникове слово функціонує в ролі сполучного слова. Тому цілком погоджуємося з твердженням С. І. Дорошенка про те, що компоненти аналізованих конструкцій поєднані безсполучниково [6, с. 104]. У цій групі речень зняті обмеження щодо опорного слова, про які йшлося вище, – опорні слова можуть мати при собі заперечення, бути дієприслівниками: *Ніколи не питав себе: що є життя? Бігав по кімнаті, питаючи себе: що є життя?*

Як і в сполучникових складнопідрядних реченнях, підрядна частина в безсполучникових конструкціях заповнює відкриту предикатом правобічну об'єктну позицію і зазвичай посідає місце після головної. Зрідка натрапляємо на інверсійний порядок предикативних частин, у цьому разі головна частина деякою мірою функційно наближається до вставної конструкції: *Довго стояла вода весняна, пам'ятаю* (О. Довженко); *Але сідаймо ще раз у вербові човни, прошу вас* (О. Довженко); *Усе буде добре, заспокоював я себе* (Любка Дереш). Дехто з російських учених не відкидає того, що підрядна частина може посідати позицію всередині головної: *Ты, я вижу, не изменился* (Тург.); *Ему, я думаю, ничего особенного не будет* (Ант.) [13, с. 648]. Це твердження нам видається неприйнятним.

Зміщення предикативної частини в інтерпозицію призводить до втрати нею граматичного зв'язку з іншою предикативною частиною, унаслідок чого вона набуває всіх ознак вставності, отже, такі речення є простими ускладненими.

У всіх аналізованих вище безсполучникових складнопідрядних реченнях репрезентовані об'єктні семантико-синтаксичні відношення, прогнозовані семантико-синтаксичною валентністю опорного слова.

Обстежений фактичний матеріал дає підстави зарахувати до складнопідрядних ще кілька груп безсполучникових речень із підрядними частинами, визначеними не валентністю опорного предиката, а іншими чинниками:

1) конструкції, у яких одна з предикативних частин, зазвичай перша, має в своєму складі синсемантичні іменники, що «завдяки широкому загальному значенню... привертають увагу до предмета думки для подальшого його розкриття» [6, с. 111], тому предикативна частина з такими лексемами не може функціонувати як самостійне просте речення, оскільки вони потребують пояснення, конкретизації, що й представлено в другій предикативній частині: *Існує повір'я: яка погода на Благовіщення, така і на Великдень* (Запорізька правда, 7.04.2009); *Як вимерзнуть трави на свято осіннє покров, Платонівські числа відкриють чарівну тріаду: Зрікаюсь зрікань!* (Л. Голота); *Воронцов пригадав бачену десь картину з часів громадянської війни: біляки привели комсомольців на розстріл* (Олесь Гончар); *Воно б ще нічого, та ще клопіт – призначено його переобладнати клуб на церкву* (Г. Тютюнник); *Я б вибрав найвищу почесь: у чистім і чеснім бою на чорному мрамурі ночі зорю записати свою* (Б. Олійник); *Завдання ставилось: вибравши вогневу позицію на пануючій висоті над шосе, розстрілювати звідти разом із станкачами тилове шосе ворога і вершину перевалу* (Олесь Гончар). Отже, зв'язок опорного слова та наступної предикативної частини є передбачуваним, він чітко виявляє однобічну спрямованість, що є характерним для складнопідрядних речень. Зазначимо: безсполучникові складнопідрядні речення з підрядною інфінітивною предикативною частиною (див. два останні приклади) де в чому подібні до неелементарних простих речень із вторинними атрибутивними синтаксемами, вираженими інфінітивами, пор.: *На мить ним оволодіває солодке, нестримне бажання піти в ліс* (В. Бабляк); *Рішення батьків віддати його на повний пансіон вже у зрілому віці – [Михайло Грушевський] назвав трагічним...* (Н. Янкова). Відмінність таких безсполучникових конструкцій від простих речень насамперед у структурі підрядної частини, яка містить компоненти приреченнєвого підпорядкування, котрі сигналізують про те, що це окрема предикативна частина, та в особливій інтонації, що на письмі засвідчено двокрапкою;

2) конструкції, у яких у першій частині вжито займенникові вказівні слова, що відсилають до наступної частини, яка й розкриває їхній зміст: *І не вірю, що мені здалося, Бо напевне знаю – так було: То не скрипка кликала – волосся, що тобі спадало на чоло* (В. Симоненко); *Домовились так: дніпрогесівки їхні там, де зупиняться, щодня виходитимуть на станцію, по черзі вартуватимуть вдень і вночі під станційним дзвінком* (Олесь Гончар); *Власники вітряків були зацікавлені, щоб він постійно жив тут, за те платять йому помісячно й незалежно від того, є вітри чи нема* (В. Земляк); *Якщо дивився хто на неї з гори, з літака, то, мабуть, такою і бачив: як усіма річищами балок, під жерлами гармат... тече й тече вона, ріка людей, сіра лавина людських життів...* (Олесь Гончар); *Скажу тільки одне: коли працював – ні разу якось не подумав про себе* (Олесь Гончар). Такі безсполучникові конструкції мають деякі ознаки, притаманні складнопідрядним катафоричним реченням зі сполучними словами чи сполучниками. Так само, як і в сполучникових складнопідрядних реченнях цього типу, у безсполучникових утвореннях друга частина втягується в семантико-синтаксичні відношення, формовані в попередній частині, оскільки вона розкриває зміст займенникового слова. Водночас перша частина не може бути самостійним висловленням, оскільки є інформативно недостатньою. Отже, маємо абсолютно прозору однобічну спрямованість синтаксичного зв'язку, що дає підстави покваліфікувати такі безсполучникові речення як складнопідрядні;

3) конструкції зв'язаної структури, у яких в одній із предикативних частин наявне дієслово в умовному, наказовому способі або у формі майбутнього часу, яке слугує маркером умови щодо іншої предикативної частини: *Не витрачали б часу на похід до магазину, уже були б у Києві; Не зроби я цього, мене саму треба в три ший гнати з партії* (І. Маценко); *...не прикрутять Гната місцеві товариші, поїдемо вище правду шукати* (Г. Тютюнник). Є. М. Ширяєв з приводу форми безсполучникових речень із дієсловами в наказовому способі наголошує, що вона досить своєрідна: включає дієслово, план вираження якого – наказовий спосіб, а план змісту – особлива, зовсім не

наказова, функція – позначити предикативну конструкцію, яка містить таке дієслово, як умову стосовно іншої предикативної конструкції. Зумовленість семантики речення формою наказового способу дієслова в непрямому, такому, що властиве тільки для цієї структури, значенні й дає змогу характеризувати такі конструкції як зв'язані [18, с. 57–58]. Предикативні частини з дієсловами майбутнього часу можуть позначати також час виконання дії іншої предикативної частини: *...а прийде зима – годуй чим хочеш* (Олесь Гончар). Відповідно засобом вираження приреченневого (за іншою термінологією – детермінантного) підрядного синтаксичного зв'язку в аналізованих реченнях постає форма дієслова з особливим синтаксичним значенням, аналогічним до того, яке виражають сполучники або сполучні слова [18, с. 58].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, предикативні частини складно-підрядних речень можуть бути поєднані і за допомогою сполучників і сполучних слів, і без них. Визначальною рисою безсполучникових складнопідрядних речень постає односпрямованість синтаксичного зв'язку між їхніми структурними компонентами, що встановлюється здебільшого внаслідок формально-граматичної і семантико-синтаксичної незавершеності однієї із предикативних частин (вона є головною), яка й диктує появу підпорядкованої їй предикативної частини, або специфічної побудови всієї конструкції, що маркує таку конструкцію як зв'язану. Перспективу дослідження вбачаємо в поглибленні відомостей про формально-граматичні й семантико-синтаксичні типи безсполучникових складних речень.

Джерела та література

1. Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке (некоторые вопросы теории) / В. А. Белошапкова. – М. : Просвещение, 1967. – 160 с.
2. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка : [учеб. для вузов] / Н. С. Валгина. – [2-е изд.]. – М. : Высш. шк., 1978. – 439 с.
3. Ващенко В. С. Українська мова : посіб. для серед. спец. навч. закладів УРСР / В. С. Ващенко. – [2-е вид., випр.]. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1961. – 349 с.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підруч. для студ. філол. фак. вуз.] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
5. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык: Синтаксис. Ч. 2 / А. Н. Гвоздев. – М. : Учпедгиз, 1958. – 302 с.
6. Дорошенко С. І. Наукові простори : [вибр. пр.] / С. І. Дорошенко. – Х. : Новое слово, 2009. – 488 с.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : [навч. посіб.] / М. У. Каранська. – К. : НМК ВО, 1992. – 400 с.
9. Кислиця Д. Граматика української мови. Ч. II : Синтакса / Д. Кислиця. – Нью-Йорк : Вид-во Шкільної ради при УККА, 1990. – 88 с.
10. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / Б. М. Кулик. – [2-е вид., переробл. і доп.]. – К. : Рад. шк., 1965. – 282 с.
11. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – [7-е изд.]. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просв. РСФСР, 1956. – 511 с.
12. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка : [учеб. пособие для студ. ун-тов и пед. ин-тов] / А. Г. Руднев. – М. : Высш. шк., 1963. – 363 с.
13. Русская грамматика : в 2-х т. Т. 2 : Синтаксис. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
14. Сабанеева М. К. Об одном виде бессоюзной связи / М. К. Сабанеева // Филол. науки. – 1970. – № 5. – С. 44–51.
15. Современный русский язык : учеб. для филол. спец. ун-тов / [В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др.] ; под ред. В. А. Белошапковой. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1989. – 800 с.
16. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.
17. Чорній С. Граматика української мови. – Ч. II : Синтакса / С. Чорній. – Брокпорт ; Нью-Йорк : Вид-во Шкільної ради при УККА, 1969. – 124 с.
18. Ширяев Е. Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке / Е. Н. Ширяев. – М. : Наука, 1986. – 221 с.
19. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Вид. центр «Академія», 2004. – 408 с.

Христианинова Раиса. Бессоюзные сложноподчиненные предложения в современном украинском языке. Статья посвящена бессоюзным сложным конструкциям в современном украинском языке. В частности, в ней комплексно исследованы бессоюзные сложноподчиненные предложения, акцентировано внимание на специфике их формально-грамматической и семантико-синтаксической организации. Определены характерные признаки, которые позволяют отнести те или иные бессоюзные конструкции к сложноподчиненным, констатировано, что наиболее существенным из этих признаков является однонаправленность синтаксической связи между предикативными частями, которая и маркирует одну часть как главную, а вторую – как придаточную. Отмечены общие и разные черты сложноподчиненных предложений союзного и бессоюзного типов, выявлены бессоюзные сложноподчиненные предложения, соотносимые и не соотносимые с предложениями союзного типа. Охарактеризованы формально-грамматические и семантико-синтаксические виды рассматриваемых предложений.

Ключевые слова: бессоюзное сложноподчиненное предложение, главная часть, придаточная часть, однонаправленная синтаксическая связь, присловная подчинительная связь, припредложенческая подчинительная связь.

Khrystianinova Rayisa. Asyndetic Complex Sentences in Modern Ukrainian Language. The article deals with asyndetic complex constructions in modern Ukrainian language. In particular, it represents comprehensive study of the asyndetic complex sentences, and focuses on the specifics of their formal-grammatical and semantic-syntactic organization. There are also defined characteristics on basis of which it is possible to attribute certain asyndetic constructions to complex ones, as well as stated that the most important point is unidirectional syntactic connection between predicative parts, which marks one of the clauses as a principal one and the other as a subordinate one. The common and distinctive features of conjunctive and asyndetic complex sentences are emphasized. There have been detected asyndetic complex sentences correlating and non-correlating with the conjunctive ones, as well as described formal-grammatical and semantic-syntactic types of the sentences considered.

Key words: an asyndetic complex sentence, a principal clause, a subordinate clause, unidirectional syntactic connection, non-determinant subordinate connection, determinant subordinate connection.

Стаття надійшла до редколегії
24.07.2013 р.